

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІНІҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Мемлекеттік тілді мемлекеттік қызметшілерге (ересектерге, тіл үйренуші жеке тұлаларға) жеделдете деңгейлік оқыту тұжырымдамасында» қазақ тілі мен сөйлеу заңдылықтары туралы белгілі бір аядағы білімі бар, сөйлеу қызметін қазақша құра, жүргізе, ұйымдастыра алатын тілдік тұлғаны қалыптастыруды негізгі нысан ете отырып, «мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы» тұжырымы анықталады [1]. Тілді үйретудегі лингвистикалық мәліметтер «тілдік тұлғаны» тұтас құрылым ретінде тануға негіз жасайды. Сол лингвистикалық деңгейлерге қазақ тілін үйретудің лингводидактикалық деңгейлері сәйкес болғанда ғана тіл үйренушінің бойында тілдік тұлға қалыптастыруға болады. Ересек тіл үйренушілерге мемлекеттік тілді жеделдете оқытуда деңгейлік принцип сақталып, әрбір деңгейдің іштей тағы да екі деңгейге бөліне қарастырылуы логикасы негізге алынады. Сонда мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасын қалыптастыруда мына деңгейлер анықталып алынған екен.

<i>Мемлекеттік қызметшінің тілдік тұлғасы және оның құрылымы</i>			
<i>Деңгейлер</i>	<i>Лингвистикалық тұрғыдан</i>	<i>Лингводидактикалық тұрғыдан</i>	<i>Еуропалық стандарт деңгейлерімен сәйкестігі тұрғысынан</i>
I деңгей	Вербалдық-семантикалық деңгей	Қарапайым деңгей: «Бағдар» + «Тілашар»	A-1 – A-2
II деңгей	Дүниетаным картинасын танытатын тезаурустық деңгей	Жалғастырушы деңгей: «Тіл дамыту» + «Тіл ұстарту»	B-1 – B-2
III деңгей	Мотивациялық прагматикалық деңгей	Жоғары деңгей: «Тіл мәдениеті» + «Тілдік тұлға»	C-1 – C-2

Үш деңгейдің ішкі құрылымындағы компоненттердің атаулары арқылы тіл үйренушінің бастапқы кезеңнен-ақ үлкен мақсатқа «тілдік тұлға» деңгейіне жоғарылап көтерілетінін мақсат етіп алу керек. Осы желінің ішкі негізгі деңгейі – «қазақ тілін үйрету арқылы мемлекеттік қызметшінің (ересектің, жеке тіл

үйренушінің) жоғары өрелік қазақстандық тілдік тұлға дәрежесін қалыптастыру» идеясы тұрады [1].

Сонда вербалдық-семантикалық деңгейде тілдік тұлға белгілі бір мағыналарды айтудың формалды құралдары, яғни олар грамматикалық, прагматикалық және ассоциативті қатынастармен байланысатын, вербалды желі құратын сөздер. Олар өз кезегінде тілді қалыпты білудің көрсеткіші болып табылады. Ал дүниетаным картинасын танытатын тезаурустық деңгей тілді тасымалдаушының семантикалық аясы мен тілдік әлемдік бейнесін айқындайтын ұғымдар, идеялар болып табылады. Ол кейбір лексикалық бірліктердің мағынасының кеңеюін талап етіп, білімге өтуді қамтамасыз етеді, яғни, ол сөйлеушінің өрелік аясын қоса қарайды. Тілдік тұлғаның мотивациялық, прагматикалық деңгейі мақсат, уәждеме, мүдде, ниет, коммуникативтік қызметтік қажеттеліктерден тұрып, сөйлеу қызметінен шынайы қызметті ұғыну мен түсінуге өтуді қамтамасыз етеді. Сонда қарым-қатынас өз бетінше өмір сүріп, өз бетінше іске аспайды. Ол адамдардың өндірістік қызметтерімен тікелей байланысты болады. Оларда әлеуметтік қарым-қатынастар айқындалып, тұлғалардың әлеуметтік, қызметтік мінез-құлықтарының парадигмасымен шартталып отырады. Сонымен қатар, тұлғалардың мүдделері мен уәждемелері, мақсат, құндылықтары да қамтылады.

Осы аталған үш деңгей мен коммуникативтік қызметтік қажеттіліктердің арасында белгілі бір өзара байланыстарды орнатуға болады. Қажеттіліктердің бірінші тобы адамдар арасындағы қатынастарды орнату мен дамыту міндеттерін шешуге жауапты болып табылады. Қажеттіліктердің мұндай тобы вербалды-семантикалық деңгеймен іске асырылып, тілді қарапайым, күнделікті қолдану арқылы жүзеге асады. Қажеттіліктердің екінші тобы қарым-қатынас жағдаяттарымен түзетіліп, сәйкестендіріліп отырады. Оларда өзіне сәйкес ақпараттар алмасады, тұлғаның тезаурусын қолдана отырып, бірдей өзара қызмет стратегиясы жасалады. Қажеттіліктердің үшінші тобы қарым-қатынас жағдаяттарымен сәйкес келіп, тұлға өзінің серіктесін қабылдау мен түсінуге бағытталады. Тілдік тұлғаның шынайы құрылымында коммуникативтік қызметтік қажеттіліктер қалыптасу деңгейіне қарай нақты көрінбейді, бірақ бұл қажеттіліктер уәждемелік деңгейдің негізгі бірліктері ретінде алынады.

Тілдік тұлғаның лингводидактикалық тұрғыдан әртүрлі қырларын қарастыра отырып, Ю.Караулов тілді оқыту үдерісіндегі қызығушылық тудыратын пән:

- вербалды-семантикалық деңгейде типтік конструкцияларды қолданудың автоматталған дағдысын қалыптастыру;
- когнитивтік деңгейде мәтінді тақырыптар және семантикалық ая бойынша ашу және бастапқы мәтінді проблемалық деңгейге дейін жинақтау;

- прагматикалық деңгейде тілдік құралдардың оларды қолдануында коммуникативтік жағдайларға сәйкестігі алынады [2].

Тілді оқытуда соңғы кездері коммуникативтік бағыт ұстанылып, тұлғаның коммуникативтік қажеттіліктеріне сай тілді сөйлеу тәжірибесінде қолдануға оқыту басымдық танытып отыр. Тілдік тұлғаның дамуы көрсетілген деңгейлердің арасында алмасып тұратын үзіліссіз үдеріс болып табылады. Сонымен қатар, тілдік тұлғаны сипаттаушы тілдік қабілеттің даму деңгейіне қарай олардың сапалық ерекшеліктерінің арасында тәуелділік бар екендігі де айқындалған. Тілдік тұлғаның үш деңгейлік құрылымы тұжырымы коммуникативтік қажеттіліктердің үш типімен сәйкестенеді. Олар: қарым-қатынас жасаушы; ақпараттық; әсер етуші. Өз кезегінде бұл үштік қарым-қатынас үдерісінің үш қырымен де тікелей байланысты:

- коммуникативтік;
- интерактивті;
- перцептивті.

Тілдік тұлға ана тіліндегі коммуникацияда белгілі бір аяда ғана әлеуметтік және мәдени тәжірибені сақтаушы және таратушы болып табылады. Өзге тілді тілдік тұлғаны дамытуда өзге тіл туралы білім ғана беріліп қоймай, сол тілді тасымалдаушының мәдени тәжірибесі де беріледі. Осының салдарынан қазақ тілін оқытуда мәдениетаралық коммуникацияны дамыту мәселелері өзектеледі.

Тіл адамның рухани өмірінің құбылысы ретінде коммуникация, әлеуметтену, кәсібилену, әлеуметтік бейімделу рөлдерін атқарады. Әлеуметтену тұлғаның әлеуметтік қалыптасу және индивидтің құндылықтарды, нормаларды, мінез-құлық үлгілерін және сөйлеу үлгілерін игеру үдерісі ретінде қарастыра отырып, оларды сөйлеу мен тіл контексінен тыс алып тастауға болмайды. Тілдік тұлғаның атрибутивтік белгісі ол функционалды сауаттылық деп көрсетеді Р.Ф.Исламшин [3]. Функционалды сауаттылық өз кезегінде көптілді және көпмәдениетті ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктегі шынайы және бар лингвистикалық, коммуникативтік сөйлеу біліктерімен бір жүйеде қарым-қатынас жасаудың ережелер, нормалар, амал-тәсілдері туралы экстарлингвистикалық білімді меңгеруді талап ететін лингвистикалық білімнің деңгейі және де оларды әртүрлі жанрдағы қарым-қатынас тәжірибесінде кешенді қолдану деп анықталады. Соның ішінде тілдік тұлға туралы айтылғанда мәдениетаралық қарым-қатынас туралы айтпай кету мүмкін емес. Ол тілдік тарихи, эстетикалық, этикалық компоненттерді қосады. К.Абишева тілдік тұлға мәдениет үштігін прагматикалық және гуманитарлық лингвистика тұрғысынан тани келе, жалпы лингвистикалық және сөйлеу мағынасы тек қана семантикада, яғни лексика-семантикалық мазмұнға ғана негізделмейтінін, сонымен қатар, сөйлеу бірліктерінің контексінде, сөйлеу жағдаяттарында қолдануға да негізделетінін айтады [4]. Тек контексте ғана сөздің мағынасы ашылып, оның қолданыс мақсаты нақтыланады. Сөздің субъективті мәні контекст аясында

ашылады және көрінеді. Адамның мінез-құлқы (вербалды, бейвербалды) адамның ойлауының техникасы сияқты мәдени мағынада әртүрлі анықталады, яғни адамның мәдениетіне тікелей байланысты болады. Әрбір халықтың мәдениеті әртүрлі және де олар әртүрлі жағдайда қалыптасады. Осыған байланысты этностардың өзге мәдени ортада болуына байланысты да солардың мәдениетіне бейімделіп қалыптасып жатады. Мәдениеттің типтеріне сай белгілі бір мінез-құлыққа қатысты мәдени мағынаның мазмұны да өзгереді. Сондықтан да әртүрлі мәдениет тұлғаның этникалық, лингвомәдени қауымдастықтарға және ортаға сай әртүрлі мінез-құлық қалыптастырады. Осы жерден тілдің, мәдениеттің, тұлғаның байланыстары көрінеді.

Этностың тілдік санасы ұлттық мәдениеттің тұрақты құрылымының көрсеткіші болып табылады. Әрбір ұлтта тұрақты және өзгермелі құрылымда болады. Соның ішінде мәдениеттің тұрақты құрылымына тілдік сана, әлемді тану, этноқұндылық, белгілік құралдар, тіл және әлем бейнесі жатады. Ал әлем бейнесі мәдени қарым-қатынас ретіне материалдық көріністерін тілдік құрылымдарда табады. Мәдениеттің тұрақты элементі – мәдени сана – тіл арқылы ғана көрінеді. Ал оның нәтижесі – этносқа да, индивидқа да тән болып табылатын тілдік сана. Сондықтан индивидтің сөйлеу қызметінде тілдік сана оның ассоциативті және лингвокреативті қызметінде экспликацияланып, субъективті мазмұнмен толығып, жаңамен кездесетін архетиптік мәдени мән белсендіріледі. Сонымен бірге тіл, мәдениет, тұлғаның байланыстары белгілі бір лингвомәдени қауымдастықтың тілі мен мәдениетінің тұлға тарапынан әлеуметтену үдерісінде көрініс табады. Яғни, тұлғаның әлеуметтік әрекеттері барысында игеріледі [4]. Әлеуметтік әрекеттердің негізгі компоненті сөйлеу қызметі болып табылатындықтан, сөйлеу қызметі барысында мәдениеттің бөлігі болып табылатын тіл меңгеріледі, ал тіл арқылы құндылықтар мен мәдениеттің басқа да құраушылары игеріледі. Әлеуметтену барысында индивид – мінез-құлық моделінің иегері, сөйлеу қызметі барысында ойлау қызметін де дамытады. Қазіргі кездегі тілді оқыту әдістемесінде осыған қатысты көптеген интерактивті оқыту әдістемелері жасалып, қарқынды қолданылуда.

«Тілдік тұлғаны» қалыптастыру Тұжырымдамасының бастау көздері қазақ тілінің ұлттық мұрасындағы барлық ғұламалары мен ғалымдарының еңбектерін талдау арқылы айқындалды. Олардың барлығында тіл мен адамның жеке тұлғасының бірлігі идеясы анық танылды. Бұл жерде «тілдік тұлғаның» дамуы Платонның «санада сұлу бейнелер жасалуы, одан сұлу ойлар өрілуі, сұлу ойлардан сұлу өмір туындауы, сұлу өмірден абсолюттік сұлулыққа, әсемдікке бағдар алуы» деген логикасына сәйкес келуі әдістемелік тұрғыдан оқу материалын дұрыс сұрыптау арқылы қадағаланады [1]. ҚР мемлекеттік қызметшісінің тілдік дүниетаным картинасы осы әлеуметтік старттың кәсіби ерекшелігіне байланысты қалыптасатын болғандықтан, арнайы ғылыми-зерттеу

жұмыстары болашақта көптеп жүргізілуі тиіс. Қазақ тілі сабақтары арқылы тілдік тұлғасын қалыптастыруда қазақстандық тілдік ортаның да есепке алынуы керектігі және сол тұрғыдағы лингводидактикалық зерттеулердің де жүргізілуі тиіс проблема екендігі өзінің өзектілігін танытып отыр. Соның ішінде Б.Хасанұлының теориялық еңбектері маңызды орын алмақ [5]. Өйткені қазіргі кездегі Қазақстанда мекен етіп жатқан өзге этностардың қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытуға ешқандай кедергі келтірмейтіні ғылыми тұрғыдан дәлелденіп көрсетілген. Табиғи тілдік ортаны пайдалану мәселесін мемлекеттік тілді оқытушылар мүлдем ескермейді. Көп жағдайлар табиғи тілдік ортада тұрып жатқан өзге ұлт өкілдеріне минималды білім беру деген жалған мақсаттар қойылып, олардың күнделікті өмірлерінде көріп, жазып, айтып, естіп жүрген сөздері мен айтылымдары оқу материалдарына енгізіліп, оқытылады. Ал ол өз кезегінде таптаурындыққа әкеліп, қазақ тілін оқыту үдерісінің ешқандай жаңалықтарды енгізбейтіндей күйде көрсетеді де, тіл үйренушілер үшін сабақтар әшейін ғана сөздер жаттап алынатын үдеріс ретінде қалып қойып отыр. Тілдік ортаны, соның ішінде «табиғи тілдік ортаны» кеңірек зерттеп, оның тілдік тұлға қалыптастырудағы маңызды рөлін айқындау керек деп ойлаймыз. Әсіресе мемлекеттік тілдің ерекше құбылыс ретінде табиғатын танып берген Б.Хасанұлының теориялық еңбектері негізге алынып, Қазақстанның қазіргі күйі мен болашақ даму жолдарын талдай отырып, соған сай теориялық тұғырлары негізделген дұрыс әдістемелер мен тілдік тұлға қалыптастырудың теориялық негіздерінің жолдары салынуы кезек күттірмейтін мәселе деп ойлаймыз [5]. ҚР мемлекеттік қызметшісінің тілдік тұлғасы тілді оқытудағы жоғары деңгей болып табылады. Ол жоғары деңгейдің өзі екі сатыдан тұратыны айқындалып, олар «Тіл мәдениеті», «Тілдік тұлға болмысы» деп белгіленген. Сонда «Тілдік тұлға болмысы» сатысына көтерілудің «тіл мәдениеті сатысында» тіл үйренушілер қазақ әдеби тілі нормасын түрлі стильдік нормаларда шығармашылықпен қолдануға дағдыланады. Қазақ тілінің стилистикалық ресурстары, функционалдық стилистика, практикалық стилистика, экспрессивтік стилистика, прагматикалық стилистика мәліметтері тірек лингвистикалық білім болып табылды. Мемлекеттік қызметшіге «Елтанымдық», «Ресми құжаттар» бойынша мәтіндер беріліп, оларды түрлі стильге өзгерту тапсырмалары орындалады. Сонымен қатар, түрлі интерактивті ойындар арқылы да тіл үйренушілердің белсенділігін арттыруға болады. Олар – түрлі деңгейдегі интерактивті ойындар мен сценарийлер. Соның ішінде топтық оқу әрекетін ұйымдастыру үшін оқытушы алдын ала

«Жадынама» әзірлеп әкелуі тиіс. Интерактивті ойындарда тіл үйренуші белсенді қатысушы болуы тиіс. Осындай оқу әрекеттерін игерген және де қазақ тілінің барлық стильдік ерекшеліктерін меңгерген мемлекеттік қызметші жоғары деңгейдің екінші сатысы «Тілдік тұлғаның болмысын» игеруге аяқ басады. Бұл жерде барлық алты сатыдан өткен және осының минимумдерін игерген тіл үйренуші мемлекеттік қызметшінің бойында оларды бекіту мен оның тәжірибеде қолдануына арналған жұмыс түрлері жүргізіледі. Осы жерде тіл үйренуші мемлекеттік қызметшінің толық тілдік тұлғасы қалыптасады. Оның бойында қазақ тіліне деген барлық сый-құрметі орнап, қазақ тілін әлемдік құндылық, адами құндылық деп тану үдерісі толығымен жүріп жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрман Н.Ж. Мемлекеттік тілді мемлекеттік қызметшілерге (ересектерге, тіл үйренуші жеке тұлғаларға) жеделдете оқыту тұжырымдамасы. //«Ересектерге қазақ тілін оқытудың тиімді әдістемелік жүйелері» атты республикалық семинар материалдары//. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2008. 190 бет, 9-19 беттер.
2. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. Москва, 1987.
3. Исламшин Р.Ф. Языковая личность 21 века. Москва, 2005. с.38.
4. Абишева К. Основы теории межкультурной коммуникации. Астана, 2008. с.46-50).
5. Хасанұлы Б. Языки народов Казахстана и их взаимодействие.- Алма-Ата, 1976, С. 216.